

Karolinški fragment "Cura pastoralis"

NATAŠA GOLOB

Arhiv Republike Slovenije hrani pod signaturo AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r fragment karolinškega bifolija, ki je verjetno dolgo služil za ovitek poročne knjige v župniji Trbovlje: knjiga namreč vsebuje vpise za čas med letoma 1660 in 1705. Ovitek, za katerega so uporabili bifolij iz karolinškega kodeksa, je bil nenalepljen, le zapognjen okoli platnic knjige, zato je na nekaj mestih zatrgan in delno odtrgan. Čeprav je na zunanji stani precej poškodovan, zlasti umazan in obdrsan, je na notranji strani zapis dobro ohranjen. Kodikološki popis bi vseboval naslednje prvine:

Pastoralno vodilo, po 820, nemška pisna šola; Pergament, obojestransko popisan;

Dim. ohranjenega fragmenta (bifolija): 357 x 269 mm, prvotne mere kodeksa so bile ok. 270 x 200 mm; zgornja margina, ki je obrezana, meri 16 mm, zunanja 32 mm, notranja 18 mm, spodnja 37 mm;

Pisno zrcalo ima 30 vrst, dim. 218 x 138 mm, vrstična enota je 7,6 mm;

Pisano je v enem stolpcu, na vrezanem in slepem zrcalu, ohranjeno je pikiranje na obeh zunanjih marginah;

Karolinška minuskula za temeljno besedilo in rustika za rubrike, črno-rjava tinta, minij in svinčevo bela; iniciala D na zunanji strani bifolija, pisana z minijem in temno rjavo tinto;

Fragment je bil notranji bifolij neke lege: vidne so knjigoveške vreznine za prešitje in senčni sledovi vrvice oz. niti, s katero je bila lega (in cel kodeks) sešita.¹

Čeprav je na zunanji strani bifolij toliko poškodovan, da ni mogoče prebrati prvih in zadnjih besed na posamezni strani, pa je bila opredelitev besedila vendarle izjemno preprosta, ker se je v zadnji vrsti notranje strani ohranil v rustiki zapiisan naslov: "IN CODICI REGULI PASTORALIS III": gre torej za odlomek iz 3. poglavja "Pastoralnega vodila" Gregorja Velikega.²

Rokopis, ki mu je fragment pripadal, je bil skrbno izdelan, lahko rečemo, da je bil lepo in z večjo roko narejen kodeks. Dasi je pergament izgubil svoj sijaj brezhibne izdelave in je bil najbrž dober primer tistega, kar imenujemo *pergamina teutonica*, ki je bil na obeh straneh enako zgleden in enako svetle barve, nam o prvotnem videzu pričajo lepa, pravilna in enakomerno pisana minuskula, zanesljive poteze rustike, vse skozi enako debela konica pisala, pa drobna rdeččrna iniciala D. Klasična barvna triada belo-črno-rdeče.³

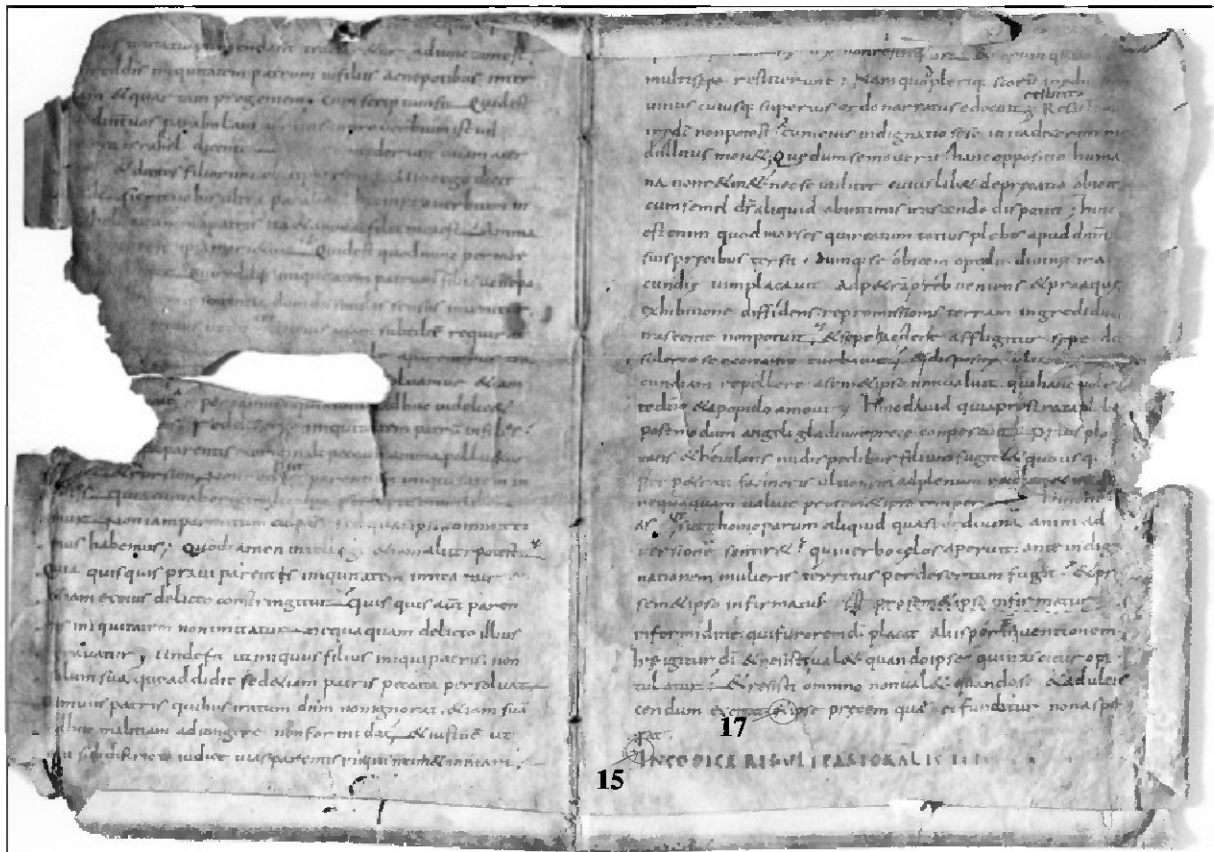
Preden odprem vprašanje, kje in kdaj je nastal kodeks, ki mu je pripadal ta fragment, naj napišem nekaj uvodnih besed. Vedno poudarjamo, da je v času karolinške obnove (s terminom *renovatio* zaznamovano) prišlo do izjemnih sprememb glede knjige. Niso bile potrebne le za delovanje Cerkev, pač pa so se širile knjige, namenjene upravi in vodenju posesti in pokrajin (ne pozabimo na zakonike in standardna pravna dela), izobrazbi in literarnemu delovanju (knjige z odlomki iz zgodovinskih in literarnih del, razlage sedmih svobodnih veščin, slovarska dela); nikar ne pozabimo, da so v tem času nastali tudi novi tipi knjig, zbirke litanij in molitveniki (najslavnejši je pač tisti za Karla Velikega), spominske knjige (*libri memoriales*), knjige, ki so povezovala v celoto, četudi imaginarno, različne ravni klerikov (npr. bratovščinske knjige), nastale so knjige z zgodovinskimi koncepti (anali), prepisi pravnih dokumentov (kartularji), bibliotečni katalogi in katalogi s sezname potrebnih knjig, na katerih skorajda piše *Est in votis*. Nikoli dotlej, niti v času rimskega cesarstva, ni šlo knjižno veselje v tak razcvet.

vennae: Svetega Gregorja Velikega rimskega papeža Pastoralno vodilo. Janezu, škofu mesta Ravenna, Celje 1984, prevedel Franc Ksaver Lukman, prim. str. 169.

¹ Fragment sem omenila v dveh člankih, ki sta pred izidom: Predromanski rokopisi in fragmenti, povezani s slovenskimi kraji, v: Od Rimljanov do Slovanov: Študije, Ljubljana – Narodni muzej 2002 (ur. P. Bitenc in T. Knific); Manuscripts and Fragments: Slovenian Territory in the Carolingian Era, v: Hortus Artium Medievalium, Zagreb – Motovun 2002 (acta symposii Carolingian Europe, Poreč – Split 2001, ur. M. Jurković). Navedena članka obravnavata celotno rokopisno dediščino teh stoletij, kjer pa mesto fragmenta AS 123/99 ni posebej opredeljeno. – Naj se zahvalim dr. Jedert Vodopivec, ki me je opozorila na fragment.

² Sancti Gregorii Magni, Romani Pontificis, REGULAE PASTORALIS LIBER. Ad Joannem Episcopum Civitatis Ra-

³ Michel Pastoureaux je načel zanimivo temo sociologije barv in s tem preferenc v izboru glede na prostor in čas. Za srednjeevropski zgodnji srednji vek, ki seveda živi v svojem konceptu barvnih lestvic (in ne pozna nam običajnega barvnega kroga), je na eni strani lestvice bela barva, na drugi skrajnosti je črna, rdeča pa je na sredini in to je ključna triada – za karolinške rokopise (in do določene mere tudi za romanske) je ta barvni izbor nadvse značilen, vendar se moramo zavedati, da v rokopisih 9. stoletja izbor 'bel pergament-črna tinta-rdeč pigment' nima simbolične vloge, ampak gre za izbor, odvisen od materialnih pogojev in povsem življenjskih okoliščin. M. Pastoureaux, La couleur et l'historien, v: Pigments et colorants de l'Antiquité et du Moyen Age, Paris 1990, zlasti str. 23-27.

Slika 17: Bolje čitljiva, notranja stran pergamentnega fragmenta AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r z označenimi mesti meritve.

Karolinška minuskula, ki se je izoblikovala v neposredni bližini Karla Velikega,⁴ se je hitro zasidrala tudi v Italiji, Španiji in na Britanskem otočju. Vemo, da so se kljub značilni enotnosti karolinške minuskule v posameznih samostanih izoblikovali značilni in specifični pisni slogi. K uveljavitvi karolinške minuskule je veliko pripomogla nova politična organizacija Karlove države in njegova kulturna politika, zlasti pozivi, ki jih preberemo v tekstih, kot sta *Admonitio generalis* in *Epistola de litteris colendis*. In čeprav v teh programskih besedilih ne zasledimo niti besede, s katero bi slutili zanimanje Karla Velikega za kaligrafijo, pa je v njih zapisana dolžnost za skrbno prepisovanje in korigiranje besedil: zapisi naj bodo jezikovno natančni in napisani v jasni pisavi. Priče smo nastajanju večjega števila vse bolj kakovostnih rokopisov, kar je bilo tesno povezano s političnimi, upravnimi in ideološkimi cilji karolinške države in njenih vodilnih osebnosti iz posvetnega in cerkvenega območja.⁵ K temu dvigu je dosti pripo-

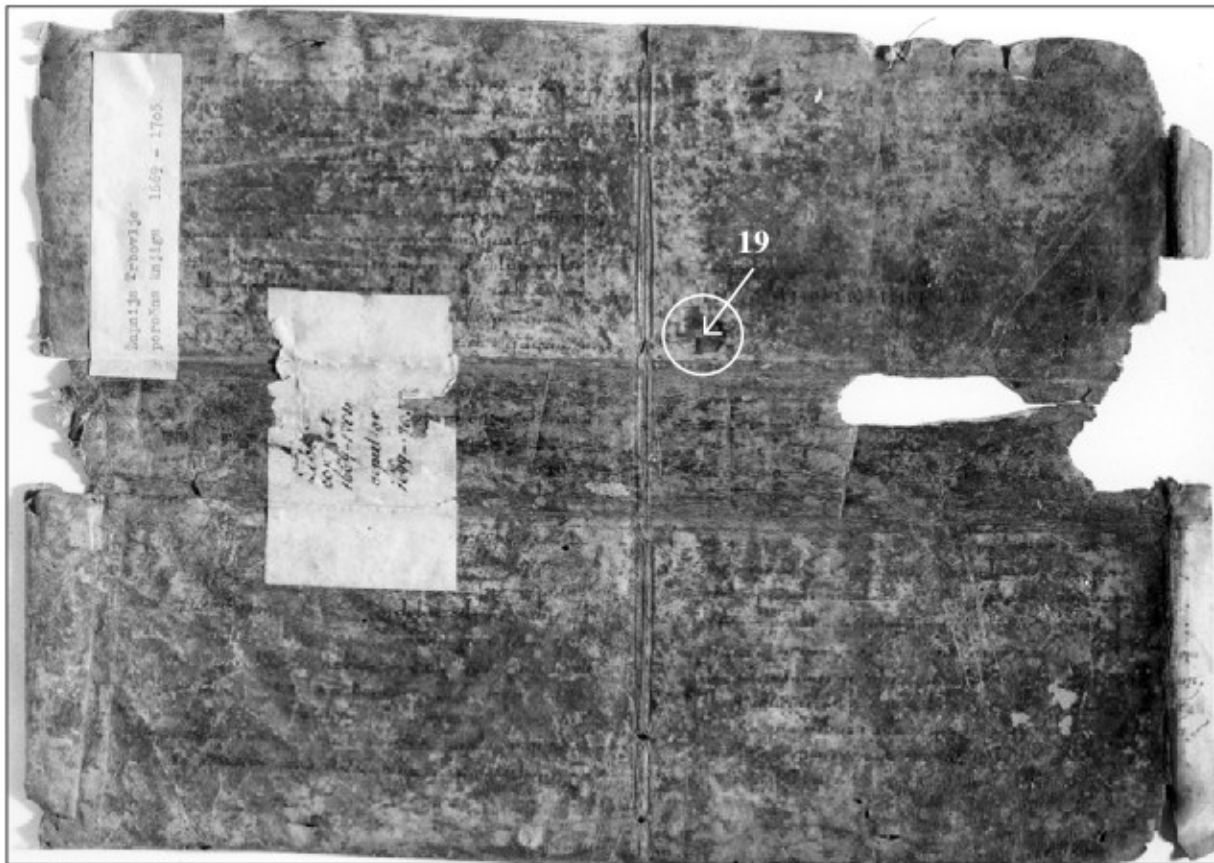
moglo tudi to, da so iz vodilnih skriptorijev pošiljali v manjše ustanove ne le rokopise, ampak so z njimi vred prišle na nove naslove tudi vzorčne abecede.⁶

Dolgo je že tudi znano, da so posamezni skriptoriji, v katerih je bila tehnologija prepisovanja, korigiranja, vezav itd. utečena, poskrbeli za večje število kopij določenega tipa besedil: tako je dokazano, da je – denimo – samostan v Corveyju skrbel za kopije besedil, ki so jih duhovniki potrebovali pri svojem dušnopastirskem delovanju v Karlovi državi. Če taki dušni pastirji niso imeli možnosti, da bi besedila sami prepisali, ali pa so bližnji samostani imeli prešibke skriptorije in druge naloge, jim je corveyjski priskočil na pomoč. Na tak način so se,

⁴ B. Bischoff, *Paléographie de l'antiquité romaine et du Moyen Age occidental*, Paris 1993.

⁵ A. Schmidt, *Schriftreform – die karolingische Minuskel*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III.* in Paderborn, Paderborn 1999/3, zlasti str. 689-691.

⁶ Takšen primer je droben, le 11 folijev obsegajoči rokopis z osnovami matematike, ki je nastal v enem od hessenskih samostanov, najbrž v Fuldi ali Seligenstadtu: kot glavno besedilo je zapisan matematični priročnik Viktorija Akvitankega, to je *calculus*, ki mu sledi časovni preračun, *computus*, zatem je redko znano matematično delo *Abacus* Gerberta iz Aurillaca, prav izjemna je pesem s Heraklejevimi junaškimi dejanji, na praznih straneh pa so pripisali vzorčno abecedo in sicer v tako imenovani epigrafski kapitali. Gl. Bernhard Bischoff: kat. 385a, v: *Karl der Grosse* (r.k.), Aachen 1965, str. 222-223; H.-W. Stork: kat. VI. 13, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/1, str. 335-336.

Slika 18: Slabše čitljiva, zunanja stran pergamentnega fragmenta AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r z označenimi mesti meritve.

denimo rokopisi s corveyskim pisnim slogom, razširili daleč naokrog, saj je bila organizacija misijonarskega dela dobro zastavljena.⁷ Na drugi strani pa je bil Tours nadvse slavno prepisovalsko središče za biblije in evangeliarje in z njimi sta se prelepa pisava turonskih biblij in ikonografija upodobitev širili daleč naokrog; ikonografija je ostala zgled za kopije celo v 12. stoletju, turonske iniciale pa so bile izhodišče za italijanske romanske iniciale.

Beseda paleografa bo natančneje opredelila skriptorij, kje je fragment iz trboveljske župnije nastal. Vseeno pa je mogoče že na prvi pogled reči, da ga lahko uvrstimo v slog tako imenovane nemške pisne šole 9. stoletja. Karolinška *renovatio* je zrastle iz precej starejših valov cerkvenopolitičnega delovanja in pokristjanjevanja, ki jih najprej, ok. 650, zaznamuje irski misijon, tako da so rokopisi pisani v irski minuskuli in kažejo keltsko vplivani ornament, v drugi fazi pa

gre za anglosaški misijon, ko rokopise okrasijo s pletenasto in/ali merovinško ornamentiko. V rokopisih tega drugega "insularnega vala" najdemo kontinentalne in insularne prvine v sobivanju, tako da oboje ohranjajo svoj značaj in se ne zlijejo v novo sintezo. V zadnji tretjini 8. stoletja pa se karolinška minuskula uveljavi zlasti v tistih škofijah, ki jih je reorganiziral Bonifacij: Regensburg (ki ima v iluminaciji že kontinentalne motive), Freising, Ingolstadt, Mondsee, Salzburg, pa v škofijah, ki so jih ustanovili njegovi učenci, npr. v Fuldi.⁸ V marsikaterem rokopisu iz teh škofij je vse do zgodnjega 9. stoletja še najti insularne vplive, sicer pa zlasti v bližini alpskega območja prej prodrejo spomini na antiko (saj gre za lokacije dobesedno na ruševinah rimskih naselbin) in svoje stori tudi bližina Italije. Tu je zanimiva vloga Sankt Gallna in Reichenaua kot pomembnih posrednikov klasicizirajočih tendenc.⁹ Naš fragment razkriva ustaljeno obliko ka-

⁷ Prim.: R. McKitterick, *Continuity and Innovation in Tenth-Century Culture*, v: *Intellectual Life in the Middle Ages*. Essays presented to Margaret Gibson (ur. L. Smith – Ward), London – Rio Grande 1992, zlasti 18. Prim. tudi: Idem: *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sidney, 1989.

⁸ K. Bierbrauer, *Der Einfluß insularer Handschriften auf die kontinentale Buchmalerei*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/3, str. 465 passim, zlasti 473-480.

⁹ E. Wamers, *Insulare Kunst im Reich Karls des Grossen*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/3, str. 452 passim, zlasti 461.

rolinške minuskule, za katero bi B. Bischoff rekel, da je dosegla apogej, in tip rustike, ki je nastala s spominom na klasične rokopise, isto velja za oblikovanje inicialne, kjer ni več sledu o irskem vplivu pri oblikovanju črk. Gotovo so bližina Salzburga in Mondseeja ter misijonarska aktivnost iz tega središča tehten razlog za misel, da je rokopis nastal prav v tem okolju: v času (nad)škofa Arna (785-821) se je minuskula povsem uveljavila. Arn je, ob svojem imenovanju za salzbürškega škofa, s sabo privedel pisarje iz svojega matičnega samostana Saint Amand, kjer je minuskula že dobila vertikalna stebila. Še pred sredino 9. stoletja se je v Salzburgu in v samostanih, povezanih z njim, uveljavila pisava z malone "tipografsko pravilnostjo".¹⁰ Iz prehodnih let okoli 800 in v drugo desetletje 9. stoletja so nedvomno najboljše pričevanja o razvoju in formalni zrelosti pisave in slikarskega okrasa iz salzbürškega skriptorija taki rokopisi kot so Cutberchtov evangelijar, Codex Millenarius ali Salzbürški astronomsko-astrološki kompendij, vsi so nastali do 818. Salzburg je bil nadvse pomembno intelektualno in dušnopastirsko središče.¹¹

Kaj so pomenila besedila, kot je "Pastoralno vodilo", si najbolje predstavljamo z mislijo na sklepe sinode v Frankfurtu leta 794. Predvsem je Karel Veliki naložil duhovščini, da mora poskrbeti za svoje znanje in ga izboljšati, opomnil je škofove, kakšne pristojnosti imajo, in prizadeval si je za okrepitev cerkvenih središč.¹² Že v *Capitulare ecclesiasticum* ali *Admonitio generalis* je zaobjel svoj program v celoto, do slovenskih krajev pa so prepisi navodil lahko prišli že prej, oz. si lahko predstavljamo, da sta tovrstna besedila poznala salzbürški patriarh Pavlin II. in salzbürški (nad)škof Arn, ki sta leta 796 spremljala vojaški pohod. Na sinodi "ad ripas Danubii" je bilo sklenjeno, da bodo za doseganje svojih ciljev upoštevali obstoječe možnosti in naj bi jim pri tem služili tudi duhovniki iz teh krajev, izobraženi in tudi nepismeni kleriki.¹³ "Pastoralno vodilo" je Gregor Veliki napisal v zimskih mesecih 590-591 in na teh straneh se ne zrcali samo njegov pogled na umno vodenje Cerkve, ampak je škofom namenjen program, kako naj se

lotijo reformiranja cerkvene službe. To besedilo je bilo vseskozi, od svojega nastanka dalje, izjemno pomembno in v isti sapi s teksti, namenjenimi Karlovim reformam, so se različne sinode sklicevale na njegovo veljavnost. Ne smemo pa pozabiti, da so po delu segali tudi ljudje iz plemstva, ker jim je dajalo temeljne napotke, kako naj uredijo svoje gospodarstvo.¹⁴

Nekatere knjige nam dovolj zgovorno sporočajo, kje so bile v rabi: vpisi lastništva in raznovrstnih okoliščin, ki so kodeks spremljale od nastanka dalje, so zanimivo branje, pri fragmentih pa so takšni podatki velikanska izjema. Tudi pri fragmentu, v katerega so ovili Knjigo porok v trboveljskem župnišču, ne najdemo nobenega podatka. Domneve so nevarne, vendar se ne zdi odveč opozoriti, da sta bili cerkvi v Šempetru v Savinjski dolini in sv. Martina v Laškem eklezijastični središči, kjer so take knjige nedvomno potrebovali, saj sta prevzeli redno dušno pastirstvo. Oba patrona, sv. Peter in sv. Martin, sta bila tistikrat posebej izpostavljena: čaščenje sv. Petra je širila salzbürška cerkev (pa oglejska tudi), sv. Martin pa je značilen frankovski svetnik, ki se je bojeval proti neverujočim in njegova legenda je bila v poduk in moralno oporo omahujočim.¹⁵ Po načelu, da so starejše cerkve odstopile mlajšim ustanovam knjige, ki so jih imeli v novejšem izvodu, so knjige potovale iz središč na obrobje. Kdo bi vedel – ker ustreznih dokazil pač ni – kdaj in kako je "Pastoralno vodilo" prišlo v posest trboveljske župnijske cerkve.

* * *

Da bi nastal kodeks, so morali biti izpolnjeni tudi nekateri materialni pogoji, med njimi so potrebovali tudi tinte. Iz karolinškega časa ne poznamo nobenega izvirnega recepta za sestavo pisnih sredstev, pač pa prepise in izvlečke iz starejših del, kot so Vitruvijeva *De architectura*, Dioskuridova *De materia medica*, *Historia naturalis* in podobni enciklopedični priročniki, ki pa so zaznamovani z znanjem 3. stoletja. Tudi delo *Compositiones ad tingenda*, ki je bilo sestavljeno v Lucchi v 8. stoletju, ne predstavlja izvirnega srednjeveškega teksta: knjiga je v bistvu nastala v Bizancu in nemara je prav v 8. stoletju prišla v Toskano, do Lucche, in bila prevedena v latinščino. Najbolj vplivne so bile rimske enciklopedije, ki so na latinskem zahodu imele neposredne dediče. Med vsemi je bila najbolj brana (pravzaprav prva prava krščanska) enciklopedija Izidorja Seviljskega. V 19. po-

¹⁰ B. Bischoff, *Paléographie* (op. 4), str. 131.

¹¹ F. Lošek, *Salzburg als Zentrum der frühmittelalterlichen lateinischen Kultur*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze – Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingische Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, (ur. P. Kos) Situla 39, Ljubljana 2001, str. 731-738.

¹² H. Härtel, *kat. št. XI 5*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/2, str. 789-790.

¹³ "...*sacerdotes terrae istius, clerici, clerici inlitterati...*" Gl. R. Bratož, *Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov "ad ripas Danubii" in sinoda v Čedadu*, v: *Vilfanov zbornik. Pravo, zgodovina, narod* (ur. V. Rajšp in E. Bruckmüller eds.), Ljubljana 1999, pp. 79-111.

¹⁴ J. Speigl, *Gregor I. der Grosse*, v: *Lexikon der antiken christlichen Literatur* (ur. S. Dopp in W. Geerlings), Freiburg-Basel-Wien 1999, stp. 260.

¹⁵ J. Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Ljubljana 1986, str. 16-19, 47-50.

glavju *Libri etymologiarum* piše: "Rečejo ji tinta (atramentum), ker je črna in se to barvo uporabljajo za barvanje in za vsakdanjo rabo. Spada med sestavljene barve. Naredi se jo na več načinov, tako da se smolo vmeša v vročo rozgo in naredi majhne banjice, da se zadrži saje. Slikarji dodajo mleček, pomešan z vodo, da se bolj blešči... Drugi pa se odrečejo kuhanju in namesto s suhim lepilom pomešajo tinto z dobrim vinom in temu rečejo indijska tinta... Vsako tinto pa poškoduje sonce in dodatek apna jih pokvari..." Izidor se je naslonil na Vitruvija in Plinija in, tako kot je njegova Etimologija ostala avtoriteta vse do poznega 12. stoletja, se tudi temu receptu ni pridružil noben bistveno nov in izviren napotek vse do slavne zbirke *Mappae claviculae* in *Schedula diversarium artium* na pragu med romaniko in gotiko.¹⁶ Če bi se spraševali, zakaj ni receptov iz – kopistično tako bogatega – karolinškega časa, je del resnice najbrž v tem, da je bil postopek za delanje tint praviloma tako preprost, vezan na neposredno okolje, da ga niso zapisali, drugi del v tem, da so si precej svobodno prikrojili znanje, kakršno je zapustila antika, in celo v tem, da so si za uresničitev zahtevnejših nalog pomagali s tistim, kar je nudila trgovina (saj so tintne osnove in barvila lahko kupovali), pa tudi z znanjem kopistov iz sosesčine, židovskih, grških oz. iz sredozemskega bazena.

Iz karolinškega časa je znanih skoraj dva tisoč rokopisov in še precej več fragmentov. In z njimi nekaj imen, nuna Abirhilt in menih Gundherij iz Würzburga, Adalhart iz Fulde, Albuin iz Reichenaua, Wilibald iz Mainza, Hengilhart iz Benediktbeuerna, Hildoard iz Kölna, Irec Cutbercht iz Salzburga, Dagulf in Godeskalk iz dvorne šole Karla Velikega, Dominik, ki je delal v Freisingu, Regensburgu, Tegernseeju, v Fresingu sta bila dejavna tudi Leidrad in Peregrinus, v rokopisih iz Sankt Gallna so se podpisali Liutfrit, Waldo, Winitharius in Uuolfgisus, s podpisom nam je znan Erembertus iz Wormsa, Folrad iz Salzburga, Maccho iz Regensburga, Ratfried iz Murbacha, Thomas iz Echternacha – popoln seznam je še daljši.¹⁷ S podpisom so se ovekovečili tisti, ki so se cenili in ki so cenili svoje delo. Tudi fragment, ki je do nas prišel v tako poškodovani obliki, bi lahko sodil v bližino te zglede družbe mojstrov latinščine in kaligrafije.

SUMMARY

A CAROLINGIAN FRAGMENT OF "CURA PASTORALIS"

The paper presents a bifolium, a fragment of a Carolingian manuscript, possibly copied during the second quarter of the 9th Century in a style of the south-west German writing school. It contains the conclusion of the 3rd part of "Cura pastoralis" of Pope Gregory the Great and proves to be originally a fine work. The fragment served as a cover of the Book of Matrimonies in the parish of Trbovlje. The contribution suggests a possibility that the manuscript was brought to Slovenia during the missionary campaign from Salzburg and that it was, also meant as suggestion, originally used in the arch-parishes of Laško or Šempeter (Saint Peter's).

¹⁶ Monique Zerdoun Bat-Yehouda: Les encres noires au Moyen Âge (jusqu'à 1600), Paris 1983, str.143-153.

¹⁷ V naslonu na monumentalno delo Elia Averya Loweja (Codices latini antiquiores. A Paleographical Guide to Latin Manuscripts prior to the Ninth Century, I-XI, Oxford 1934-1966, Supplement 1971) je seznam sestavil J. J. John in ga objavil v članku: James J. John, The Named (and Namable) Scribes in Codices Latini Antiquiores, v: Scribi e Colofoni (ur. E. Condello in G. de Gregorio), Spoleto 1995, str. 107-121.